

گذر حسنقلی شاملو؛ یادگار صفوی

رضا سلیمان نوری خیابان‌ها و کوچه های مشهد در طول چند قرن، تغییرات زیادی یافته است در این میان، معدود مسیرهایی است که شمالی قدیمی خود را حفظ کرده باشد. این مسیرها نیز در جداره تغییرات زیادی به خود دیده، ولی راه آن ها به کالبد شهر در سال های نخست کشیده شدن برج و باروی طهماسبی به دور شهر، همچنان وفادار مانده است. «کوچه نواب صفوی ۸»، یکی از این معدود مسیرهای مقاوم در برابر تغییرات شهری است؛ کوچه ای که با تطبیق نقشه های مختلف، می توان فهمید همچنان ساختار کلی خود را حفظ کرده و کمترین تغییر ممکن را در ۱۵۰ سال اخیر به خود دیده است.



خانه واجد ارزش اسماعیلی در حسنقلی ۷

نام های کوچه در گذر زمان

این گذر از همان سال های نخست به دلیل مالکیت حسنقلی خان شاملو بر اغلب اراضی آن و وجود حمام بزرگ حسنقلی در آن، تا همین امروز به نام این شخصیت مشهور است، البته شهرداری در طول سالیان گذشته، نام های دیگری مانند «صفوی ۸»، در سالیان قبل از انقلاب اسلامی و «شهید نواب صفوی» و «پایین خیابان ۸» در سال های اخیر بر تابلوی آن نوشته است. نام دیگر کوچه متأثر از ارتباط انتهای این کوچه با کوچه قراولخانه قدیم است. قراولخانه ۱۷، سپس سالاری مقدم ۱۷ و اکنون نوروزی مقدم ۲ بر تابلوی این بخش کوچه نشسته است. وضعیت نام گذاری فرعی های کوچه هم در نوع خود جالب است. فرعی شماره یک آن، در قدیم به نام کوچه مخملباف

شناخته می شد و فرعی شماره ۲ کوچه نیز سلام

نام داشت. فرعی شماره ۳ روزگاری حاج ابراهیم و سپس فاطمیه نام گرفت و فرعی شماره ۷ نیز به نام راهبی معروف بود که ره باغ سلام بر بقایای آن ایجاد شده است.



وضعیت کوچه حسنقلی در نقشه ۱۳۲۵ خورشیدی

حسنقلی ناپایان دوران قاجار

عمر کوچه حسنقلی دست کم به اواسط حکومت صفویه بر ایران بازمی گردد. حسن خان یا حسنقلی خان شاملو در دوره شاه صفوی، مدتی بیگلربیگی خراسان بود و در همان دوران، زمین های زیادی را در بخش شمالی نهر آب خیابان و مقابل زمین هایی که برادرش عباسقلی خان شاملو در اختیار گرفته بود، مالک شد. وی مسیری مشخص در بین زمین های خود از کنار کاروان سرا و حمامی که ایجاد کرده بود تا کوچه قراولخانه آن زمان احداث کرد تا بدین گونه، شرایط دسترسی مردم ساکن نوغان و پشت قبرستان قتلگاه آن زمان (باغ رضوان سال های بعد) را به بخش جنوبی نهر آب شهر و بعد ها پایین خیابان، فراهم کند. این کوچه بسیار منظم طراحی شده بود، تا جایی که به گواه اسناد و نقشه های باقی مانده، یکی از مسیرهای مستقیم درون شهری مشهد در دوران قاجار بوده است. در نقشه دالمج، مربوط به سال ۱۲۴۸ خورشیدی، کوچه حسنقلی

با عبور از شکست ابتدایی آن در مقابل حمام حسنقلی، تا محل تقاطع کوچه قراولخانه، یک مسیر مستقیم با کمترین انحنای ممکن است. بر اساس این نقشه، حسنقلی در آن زمان، دارای چهار فرعی شرقی و دو فرعی غربی بوده است. در این دوران، تخریب های رخ داده در بافت اطراف حرم مطهر رضوی در دوران نایب التولیه ای محمدولی اسدی در سال های نخست و عبدالعظیم ولیان در سال های آخر دوران پهلوی، شرایط زندگی در این کوچه را بسیار تغییر داد. با تخریب برخی بناهای مسکونی و مذهبی اطراف حرم مطهر در عصر می شدند. خان یا همان کاروان سرا زنبورکچی ها، حمام حسنقلی، تکیه حاج سیدرضا و منجلاب پشت آن، مهم ترین فضاهای عمومی کوچه حسنقلی بود. وضعیت کوچه به گواه نقشه هرتسفلد، ترسیم شده در سال ۱۳۰۴ خورشیدی، تغییر مهمی نسبت به دوران میانه قاجار پیدا نکرده و به عبارت بهتر، از هنگام ایجاد در عصر صفوی تا پایان دوران قاجار، ثابت بوده است.

حسنقلی در دوران پهلوی ها

کوچه حسنقلی هم مانند سایر فضاهای شهری مشهد در دوران پهلوی بر اثر تغییراتی که در نظام های اجتماعی این دوران رخ داد، شرایط جدیدی را به خود دید. در این دوران، تخریب های رخ داده در بافت اطراف حرم مطهر رضوی در دوران نایب التولیه ای محمدولی اسدی در سال های نخست و عبدالعظیم ولیان در سال های آخر دوران پهلوی، شرایط زندگی در این کوچه را بسیار تغییر داد. با تخریب برخی بناهای مسکونی و مذهبی اطراف حرم مطهر در عصر می شدند. خان یا همان کاروان سرا زنبورکچی ها، حمام حسنقلی، تکیه حاج سیدرضا و منجلاب پشت آن، مهم ترین فضاهای عمومی کوچه حسنقلی بود. وضعیت کوچه به گواه نقشه هرتسفلد، ترسیم شده در سال ۱۳۰۴ خورشیدی، تغییر مهمی نسبت به دوران میانه قاجار پیدا نکرده و به عبارت بهتر، از هنگام ایجاد در عصر صفوی تا پایان دوران قاجار، ثابت بوده است.



دووار باقی مانده سرای زنبورکچی ها

در محدوده شرقی ابتدای کوچه، مشغول فعالیت بودند. پس از مدتی، بخشی از این کاروان سرا به فضایی اقامتی تبدیل شد و پوست فروشان در بخش دیگر آن حسینیه ساختند. در این بین با تقسیم پلاک های بزرگ موجود در کوچه و فرعی های آن، تعداد فرعی های مسیر اصلی کوچه و همچنین برخی انشعابات آن افزایش پیدا کرد. بر اساس نقشه سال ۱۳۳۳ مشهد در آن دوران، تعداد فرعی های غربی کوچه به دو عدد و شمار فرعی های شرقی به پنج عدد رسید. البته تمام فرعی های جدید، کوتاه و بن بست بودند، واقعتی که برای آن دلیلی جز تقسیم پلاک های بزرگ کوچه به پلاک های کوچک تر نمی توان پیدا کرد. این وضعیت تا پایان دوره پهلوی ادامه داشت. تا جایی که پس از تغییر وضعیت حمام ها از خزینه به دوشی، محدوده منجلاب پشت حمام خشک و تبدیل به بناهای مسکونی شد و هم زمان پلاک های موجود در حاشیه، کوچک و کوچک تر شد و کاربری آن ها ابتدا به مسکونی تبدیل شد و سپس در سال های پس از تخریب های رخ داده در اطراف حرم، توسط ولیان به اقامتی تغییر کرد.



ره باغ سلام



قدیمی ترین مغازه فعال کوچه



حسینیه خبازان ارض اقدس



حسینیه پوست فروش ها

حسنقلی پس از انقلاب اسلامی

روند فعالیت های عمرانی و اجتماعی سال های نخست پس از پیروزی انقلاب که ادامه سال های ابتدایی دهه ۵۰ بود، بر کوچه حسنقلی نیز تأثیری چون سایر کوچه های پایین خیابان گذاشت. در این دوران که تا حدود سال ۱۳۷۴ و نخستین گام های اجرای طرح جدید نوسازی اطراف حرم مطهر رضوی ادامه داشت، به مرور کوچه از جمعیت قدیمی واصل خود خالی شد و فضاهای اقامتی کوچک و بزرگ، جای منازل مسکونی را گرفتند. بیشترین فضاهای اقامتی در اختیار اهالی استان یزد و گاه اصفهان و کرمان بود. اما با اجرای طرح جدید اطراف حرم مطهر، وضعیت کوچه حسنقلی به طور کامل تغییر کرد. عبور ره باغ سلام از بخشی از کوچه، هم باعث نابودی تعداد زیادی از پلاک های مسکونی و اقامتی آن و به طور مشخص کوچه راهبی شد و هم ارتباط بخش پایانی کوچه را با بدنه اصلی آن قطع کرد. در شرایط کنونی، بخش انتهایی کوچه یعنی محدوده تلاقی دو کوچه

حسنقلی و قراولخانه، دیگر هیچ ارتباط مشخصی با کوچه اصلی ندارد و به همین دلیل نیز در نقشه های شهری، تنها فرعی شماره ۲ کوچه شهید نوروزی مقدم نام دارد. از دیگر سو، ایجاد شارستان شوشتری باعث شد ساکنان فرعی های سوم و هفتم کوچه به صورت مستقیم و بدون استفاده از مسیر اصلی کوچه حسنقلی، به شارستان و در نتیجه به سایر فضاهای شهری راه پیدا کنند. دیگر تغییر مهم کوچه حسنقلی در این دوران، تخریب کامل کاروان سرا زنبورکچی ها و تلاش برای اجرای یک پروژه بزرگ اقامتی تجاری به جای آن و البته پلاک های بعد از آن تا ابتدای کوچه سلام بود، اقدامی که باعث نابودی کامل کوچه سلام نیز شد. همچنین در این دوره به جای حمام حسنقلی، پروژه بزرگ اقامتی دیگری احداث شد تا اکنون تنها یک خانه قاجاری در فرعی نخست و سه خانه ارزشمند پهلوی اول در حاشیه ره باغ سلام و سرانجام حسینیه خبازان، تنها بناهایی باشند که خبر از قدمت کوچه می دهند.

چهره های شاخص کوچه

افزون بر حسنقلی شاملو، خاندان روحانی پرور طباطیبی را باید برجسته ترین چهره شناخته شده ساکن کوچه حسنقلی دانست، خاندانی که شاخص ترین چهره های آن، مرحوم حجت الاسلام والمسلمین سید مهدی طباطیبی، نماینده ادوار مشهد در مجلس شورای اسلامی و استاد برجسته اخلاق، و همچنین مرحوم حجت الاسلام والمسلمین سید جعفر طباطیبی، مبلغ برجسته اصول اخلاقی، هستند. خاندان خادم الخمسه که یکی از آنان یعنی محمود خادم الخمسه اکنون مدیرعامل بیمارستان خیریه امام زمان (عج) است، از دیگر چهره های نامی ساکن کوچه هستند. همچنین باید از حاج احمد طیرانی و پدرش، ملا علی عطار، از بزرگان طب سنتی مشهد، به عنوان قدیمی های این کوچه یاد کرد. ماشاء...

جعفرنیا، نویسنده مردمی و نام آشنای مشهدی، هم که مدتی است خانه آبا و اجدادی اش را به عنوان محل اهل قلم، مجدداً تضراب آرای اهالی سراسر کرده، چندین نسل ساکن کوچه بوده است. خانواده های طالبی، رضایی، قزوینی ناناو، قادری، حاجی رعنائی، نعمی، حاجی زاده ها، مصیب حیدرپور و کاظمی اصفهانی نیز هر کدام در دوره ای ساکن این کوچه بوده اند یا اکنون همچنان در آن به سر می برند. در کنار این ها، حاجی عظیمی، رئیس سابق اتحادیه حمام داران مشهد، و حاج رضا و حسین مقدم، از هستل داران شناخته شده شهر، دوران کودکی تاجوانی را در کوچه حسنقلی گذرانده اند. سرانجام باید یادآوری کنیم سید احمد احمدی، شهید یکشنبه خونین دی ماه ۱۳۵۷ مشهد و شهید اسماعیل بیت اللهی، نام آورترین شهیدای کوچه حسنقلی محسوب می شوند.

درباره یکی از آثار مهم تاریخی تایباد و نخستین مرمتش درخت پسته؛ یار قدیمی یک مزار



زینبی مولانا زین الدین ابوبکر تایبادی حدود شش قرن است که در جنوب غربی این شهرستان آرمیده و در همه این سال ها یک اصله درخت کهنسال پسته، یار و همراهش بوده است؛ ترکیبی که ما را به یاد مزار شیخ احمد جام می اندازد. زمانی که این عارف در گوشه ای از خاک تایباد آرمید، نمی دانست روزی مزارش به یکی از آثار مهم تاریخی این شهرستان تبدیل می شود. این بنا در کنار ۲۴۵ اثر دیگر در فهرست آثار ملی ثبت شده ایران قرار گرفته است تا از اهمیت خود برده بردارد.

شاید خیال کنیم در این عصر است که به بعد تاریخی و هویتی این بنای پرشکوه و عظمت بی برده ایم، اما باید بدانیم نود سال پیش، این سازه ارزشمند تاریخی، در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسید و اکنون جای خود را میان مردم باز کرده است. از قصه های شیرین که توجه زیادی به آن می شود، رفاقت یک درخت پسته تاریخی است که بر مزار شیخ، سایه انداخته است و از ابتدای ساخت بنا تا کنون، سبز مانده در فصل گرما، سایه گسار مسافران و میهمانان قبر این عارف است. درباره اهمیت و ارزش تاریخی این اثر ملی هم باید گفت این مجموعه تاریخی، شامل مزار مولانا زین الدین ابوبکر تایبادی، حوض انبار، مزار شیخ زین الدین علی تایبادی (پدر مولانا) و قبرستان قدیمی شهر تایباد است. ساخت این مسجد تاریخی به دستور شاهرخ تیموری و با معماری قوام الدین و غیاث الدین شیرازی آغاز شد و در سال ۸۴۸ هجری قمری به پایان رسید. ایوانی زیبا با طاق آهنگ، دو حجره و دو اشکوبه در طرفین مسجد به پاس حرمت آن صوفی زاهد ساخته شده است. فضای اصلی بنا شامل فضاهایی محدودتر به صورت شاه نشین هایی است که پوشش آن ها به شکل تی گنبدی با گوشه سازی و مقرنس کاری همراه است و بر فراز آن پوشش گنبدی، زیبایی خاصی به معماری این مکان داده است.

بنای یاد شده بارها مرمت شده است و بر اساس گفته های رئیس میراث فرهنگی شهرستان تایباد، در چند سال اخیر مرمت و تثبیت کاشی کاری های ایوان، آجر فرش پشت بام، مرمت های موضعی در بنا، آجر فرش پشت بام گنبد خانه، محوطه سازی و سنگ فرش قسمتی از پیاده روها، مرمت بدنه داخلی آرامگاه پدر مولانا و کاهگل کشی پشت بام آن رقم خورده است. شاید نخستین باری که بحث مرمت این بنای تاریخی مطرح شد، مربوط به سال ۱۳۲۶ باشد. تقریباً ۱۰ سال پس از اینکه بنا ثبت می شود، وزارت فرهنگ وقت تصمیم می گیرد دستی بر سروروی این بنای تاریخی بکشد و این رویداد در روزنامه آفتاب شرق منعکس می شود. در ابتدای این خبر آمده است: «در آغاز سال جاری، وزارت فرهنگ مبلغ ۱۰ هزار ریال به تعمیر بنای تاریخی مسجد مولانا در تایباد که یکی از زیباترین آثار دوره تیموری یعنی قرن نهم هجری و مدفن عارف مشهور زین الدین ابوبکر تایبادی است، اختصاص داد.» البته فقط وزارت فرهنگ نیست که می خواهد این مزار آباد شود و از اهالی تایباد و روستاهای اطراف نیز به این منظور دعوت شده است، «برای پیشرفت این منظور، آقای علمی به محل رفته و در نتیجه هدایت ایشان و مذاکراتی که در بین اهالی تایباد و قرای اطراف آن یعنی یوسف آباد، شاداب، غازان، کرچه، مهروسن، تقی آباد، باقرآباد، یعقوب آباد نمودند، اهالی قرای نام برده چون فهمیدند که دولت در حفظ این بنا توجهی نشان می دهد، مشاهیر و مالکی آن ها در جلسه رسمی با حضور آقای انوری، بخشدار و شهردار تایباد و آقای علیم، نماینده باستان شناسی مشهد و با طیب خاطر تعهد و تقبل نمودند که از قنوات قرای اطراف به تناسب توانایی خود، سالانه ۱۶۳ هزار ریال به وسیله نمایندگان اهالی به تعمیر این بنای مهم کمک کنند.»

وزارت فرهنگ نیز وقتی همت اهالی را برای این امر می بیند، ۴ هزار ریال دیگر از اعتبارات اداره کل باستان شناسی به منظور پیشرفت سریع تر و بهتر آن در اختیار فرهنگ خراسان می گذارد و در کنارش از بانیان این امر تشکر می کند و برای تقدیر از این افراد، نام آن ها را در روزنامه به چاپ می رساند، «به پاس قدردانی از مساعدت و مساعی ایشان، نام آنان ذیلا چاپ می شود: ۱- آقای محمود انوری، بخشدار و شهردار تایباد ۲- آقای علمی، نماینده باستان شناسی خراسان ۳- آقای عبدالقادر نقش بندی ۴- آقای محمد نورانی ۵- آقای حاجی یاد محمد طیبی ۶- آقای عبدالقادر جامی ۷- آقای حاجی یارمحمد حنفی ۸- آقای محمد محمودی ۹- آقای قاضی ۱۰- آقای حاجی کریم بهرامی ۱۱- آقای محمد صدیق حنفی ۱۲- آقای راجی رضانعلی محمدپرست.»

در بهمن سال ۱۳۲۶ خبر دیگری از طرف بهادری، رئیس فرهنگ خراسان، به چاپ می رسد که از شروع مرمت این بنای تاریخی خبر می دهد. در جریده آفتاب شرق، آگهی مناقصه چوب بست ایوان عتیق تایباد منتشر می شود. بر پایه این اعلان، اداره فرهنگ خراسان برای انجام چوب بست زیر ایوان عتیق تایباد، چوب پنج متری خشک شش ماهه ۲۵۰ عدد، خاده خشک شش ماهه پنج خروار و تخمه سفیدار ۲/۵ متری خشک شش ماهه، ۱۰۰ عدد نیاز دارد. طبق این مناقصه، حمل چوب و تخته تا پای کار یعنی مسجد تایباد به عهده فروشنده است.

در ۲۹ بهمن سال ۱۳۲۶ خورشیدی مطلب دیگری به چاپ می رسد که از خرید کاشی برای مرمت بنا و گنبد خواجه ربیع خبر می دهد. در این خبر آمده است، «اداره فرهنگ خراسان برای تعمیر گنبد خواجه ربیع و ایوان مسجد عتیق مزار مولانا در تایباد، در حدود ۲۰ هزار قالب کاشی نوه طبق نمونه های مشخص موجود در اداره فرهنگ به رنگ های فیروزه، لاجورد، سفید، سیاه به نسبت مورد احتیاج از هر رنگ، تحویل در مشهد از طریق مناقصه، خریداری می نماید.»

این اخبار، حکایت از نخستین مرمت این بنای تاریخی در آن سال ها دارد، بنایی که یک قرن دیگر به عمرش افزوده شده و همچنان محکم و استوار ایستاده است.



شهریار NEWS.IR

شماره ۱۵



تاریخ و هویت